

Давлат бюджетининг солиқсиз тушумлари таҳлили ва уларни такомиллаштириш йўналишлари

Кахрамонжон Акбаралиевич Усмонов
Ўзбекистон Республикаси Президенти Администрацияси ҳузуридаги
Иқтисодий тадқиқотлар ва ислоҳотлар маркази

Аннотация: мазкур мақолада давлат бюджети солиқсиз даромадлари таҳлили ва ривожланиб бориш тенденциялари баён қилинган. Давлат бюджетининг солиқсиз даромадларини шакллантириш мақсадлари ва вазифалари, солиқсиз даромадларнинг ўзига хос хусусиятлари келтирилган. Шунингдек, солиқсиз тўловларни такомиллаштириш юзасидан таклифлар берилган.

Калит сўзлар: давлат божи, йиғимлар, жарималар, давлат улуши бўйича дивидендлар, божхона тўловлари, корреляция коэффициенти, давлат мулки бўйича ижара тўловлари

Analysis of non-tax revenues of the state budget and directions for their improvement

Khakramonjon Akbaralievich Usmanov
Center for Economic Research and Reforms under Administration of President
of Republic of Uzbekistan

Abstract: This paper describes the analysis and development tendency of non-tax revenues of state budget. The purpose and tasks of non-tax revenues of state budget and their features were stated. As well proposals on improving non-tax revenues of state budget were given.

Keywords: state duty, levies, fines, dividends on the state share, customs fees, correlation coefficient, rent payments on state property

КИРИШ

Давлат бюджетининг солиқли даромадлари билан бир қаторда солиқсиз даромадлари ҳам бўлади. Солиқсиз даромадларнинг мақсади, солиқли даромадларникидан фарқли равишда турлича бўлиши мумкин. Масалан, давлат божлари юридик аҳамиятга эга ҳаракатларни амалга ошириш учун тўланса, жарима ҳуқуқбузарлик жазоси сифатида тўланади [1].

Давлат ўз мулкани жойлаштириш орқали дивиденд, фоиз, ижара ҳақи олиши мумкин. Турли мақсадлар учун йиғимлар жорий қилиниши мумкин, масалан Ўзбекистонда табиат объектларидан фойдаланиш учун йиғим жорий қилинган.

Солиқли даромадлар давлат солиқ идоралари томонидан ундирилса, солиқсиз тўловлар турли идоралар, жумладан Адлия вазирлиги, Ички ишлар вазирлиги, Давлат божхона кўмитаси томонидан ундирилади.

МАВЗУГА ОИД АДАБИЁТЛАРНИНГ ТАНҚИДИЙ ТАҲЛИЛИ

Албатта, солиқсиз тушумлар бўйича илмий адабиётлар ҳам солиқли тўловлар бўйича тадқиқотлар сони каби кўплаб учратиш мумкин. Илмий тадқиқотларнинг асосий мазмунини солиқсиз тушумлар ставкаларини белгилаш, асосан маҳаллий бюджетлар даромадлари сифатида фойдаланиш ва бундай тўловларнинг тури кўплиги сабабли уларни тартибга солиш мавзуси доирасида бўлади.

В.Зайцева ва К.Кадиева Россиянинг 60 та шаҳарларида маҳаллий йиғимларни тадқиқ қилиб, бу тўловлар маҳаллий бюджет даромадларида ўз ўрнига эгаллиги, уларни ставкаларини белгилаш орқали тушумлар динамикасига таъсир кўрсатиш мумкинлигини кўрсатиб беришган [5].

Д.Ряховский ва Н.Акуловлар фикрига кўра эса, солиқсиз тўловлар тушумларини ошириш учун уларни тартибга солиш ва ҳисоб юритиш тизимини яхшилаш орқали амалга оширилиши керак [6].

М.Purohit ва V.Purohit ўтказган тадқиқотларида давлат бюджетининг солиқсиз даромадларини ижтимоий ва иқтисодий соҳа хизматлари бўйича айрим тўловлар танлаб олиниб, АҚШ штатларида таққослама таҳлил ўтказилган [4].

Европа Иттифоқи мамлакатларида солиқсиз тўловлар тушумлари динамикаси солиқли тўловлар тушумлариникига қараганда нобарқарор эканлиги аниқланди ва молиявий таваккалчиликнинг асосий манбаси сифатида баҳоланди [3].

ТАДҚИҚОТ МЕТОДОЛОГИЯСИ

Солиқсиз тушумларни таҳлил қилиш қуйидаги йўналишларда олиб борилиши керак.

1-жадвал

Солиқсиз тушумларни таҳлил қилиш йўналишлари [2]

Тадқиқот йўналишлари	Кутилаётган натижа
Солиқсиз тушумлар эмпирик таҳлили	Солиқсиз тушумлар тенденциялари аниқланади.
Солиқсиз тўловлар ставкалари ўсиши билан тушумларининг ўсишини таққослама таҳлили	Мазкур тўловларнинг ставкалар миқдорига боғлиқлиги ҳақида хулоса қилиш имкони яратилади.
Божхона тўловларининг импорт ҳажми билан таққослама таҳлили	Импорт структураси ва божхона тўловларининг ставкалари тушумларга қандай таъсир қилиши белгиланади

Давлат улуши бўйича дивидендлар тушумини фойда солиғи билан ўзаро таҳлили	Давлат корхоналари фойдаси ошиб бориши билан улар томонидан инвестицион лойиҳалар ёки бюджетга тўловлар миқдори таҳлил қилинади.
---	--

Ушбу йўналишларда таҳлил олиб боришда турли усуллардан, мисол учун корреляция коэффициентлари, фойдаланиш мумкин.

Айтайлик, солиқсиз тушумларнинг давлат бюджети даромадлари таркибидаги салмоғининг ошиб бориши, бюджетга нобарқарор тушумлар асосий манбага айланиб бораётганлигини кўрсатади.

Шу билан бирга, давлатнинг иқтисодий жараёнларда қатнашиши натижасида олган фойдаси ошиб бораётганлиги ёки иқтисодиётга аралашувини дивидендлар тушуми орқали кўриш мумкин.

ТАДҚИҚОТ НАТИЖАЛАРИ МУҲОКАМАСИ

Солиқсиз тўловлар динамикаси уларнинг салмоғи сўнгги беш йилликда ошиб бораётганлигини кўрсатмоқда.

2-жадвал

Солиқсиз тўловлар тушуми динамикаси¹

№	Тармоқлар	2017 йил	2018 йил	2019 йил	2020 йил	2021 йил
1.	Солиқсиз тўловлар, млрд.сўм	3 282,0	7 102,8	12 170,0	16 856,0	24 974,6
2.	Давлат бюджети даромадлари таркибидаги салмоғи, %	6,6	9,0	10,9	12,7	15,2

Солиқсиз тўловларнинг умумий даромадлар таркибидаги улуши 2017 йилда 6,6% ни ташкил қилган бўлса, 2021 йилда 15,2% га тенг бўлган (2-жадвалга қаранг). Бунинг асосий сабаби, давлат улушига ҳисобланган дивидендлар улушининг кескин ошишидир. Хусусан, олтин казиб чиқарувчи корхоналар солиқ солиш тизимининг ўзгариши натижасида давлат улушига ҳисобланган дивидендлар миқдори сезиларли даражада ошган.

3-жадвал

Солиқсиз тўловлар тушумлари²

(млрд.сўм)

№	Тармоқлар	2017 йил	2018 йил	2019 йил	2020 йил	2021 йил
	Солиқсиз тўловлар, жами	3 282,0	7 102,8	12 170,0	16 856,0	24 974,6
	<i>жумладан:</i>					
1.	Давлат улушига ҳисобланган дивидендлар ва давлат корхоналари соф фойдасидан ажратмалар	213,8	148,8	2 662,1	9 832,0	14 016,7
2.	Бюджет ссудалари бўйича фоизлар	124,6	775,1	1 767,8	1 326,8	1 386,8
3.	Давлат божи	833,6	983,9	1 260,9	1 225,8	2 180,5
4.	Йиғимлар (жумладан, божхона йиғимлари)	537,5	810,2	1 367,8	1 215,5	2 068,8

¹ Муаллиф томонидан тузилган.

² Муаллиф томонидан тузилган.

№	Тармоқлар	2017 йил	2018 йил	2019 йил	2020 йил	2021 йил
5.	Жарималар	634,2	532,4	653,6	804,1	1 152,7
6.	Давлат мулкани ижараси учун тўловлар	23,6	32,1	40,0	27,2	51,6
7.	Бошқа тўловлар	914,8	3 820,4	4 417,8	2 424,8	4 117,6

Бюджетга тўланаётган турли солиқсиз тўловларнинг энг катта салмоққа эга бўлгани - давлат улушига ҳисобланган дивидендлар ва давлат корхоналарининг соф фойдасидан ажратмалардир (3-жадвалга қаранг). 2017 йилда атиги 214 млрд.сўм тушум шакллантирилган бўлса, 2021 йилда қарийб 14 трлн.сўмга етган.

Бунда олтин казиб чиқарувчи корхоналардан дивидендлар олиш тизимининг ўзгаришидан ташқари, Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджети тўғрисидаги Қонунларда дивиденд сиёсатининг кучайтирилиши ҳам сабаб бўлмоқда [7].

Аслида, давлат божи, йиғимлар ва жарималар нисбатан барқарор характерга эга (тўловчилар сони етарли даражада кўп, яъни кичик тўловлар ҳисобига шаклланади) бўлса-да, маъмурий соҳадаги ислохотлар ва айрим омиллар туфайли тушумлар динамикаси бироз ўзгариб турган [8].

Масалан, фуқаролар учун биометрик паспортларини ёппасига берилиши, жарималарнинг бир қисми ундирувчи идора бюджетдан ташқари ҳисобрақамларига ажратма қилиниши, айрим йиғимларнинг бекор қилиниши ҳисобига бюджет тушумлари ўзгариши юз берди.

Божхона божлари ва йиғимлари ҳам солиқсиз тўловларнинг таркибий қисми ҳисобланади. Уларнинг тушумлари эса экспорт-импорт ҳажми билан чамбарчас боғлиқ ва тушумларини шу динамикада кўриш мақсадга мувофиқ.

4-жадвал

Божхона божлари ва божхона йиғимлари динамикаси³

	Ўлчов бирлиги	2017 йил	2018 йил	2019 йил	2020 йил	2021 йил
АҚШ доллари курси	долл./сўм	5 140,3	8 069,1	8 851,4	10 064,0	10 623,4
Экспорт	млн.долл.	10 079,2	10 920,7	14 023,8	13 097,3	14 063,2
Импорт	млн.долл.	14 012,4	19 439,3	24 292,3	21 153,8	25 461,0
Божхона божи ва божхона йиғимлари	млн.долл.	373,0	272,5	329,0	408,6	530,4
Импортга нисбатан	%	2,7	1,4	1,4	1,9	2,1

2017 йилда божхона божлари ва божхона йиғимларининг импорт ҳажмига нисбати 2,7% ташкил қилган бўлса, 2021 йилга келиб 2,1% ни ташкил қилган.

Давлатнинг ўз активларини жойлаштиришдан, бошқаришдан келадиган даромадлари ривожланаётган давлатларда сезилмайди [9]. Давлат даромадлари ҳақида сўз борганда, доимо ҳамманинг диққат марказида солиқ ва божхона тўловлари туради. Бироқ, давлат активлари бўйича келадиган даромадлар ҳам кўпчилики эътиборидан четда қолади ва давлат бюджети учун тушиши мумкин

³ Муаллиф томонидан тузилган

бўлган маблағлар умуммиллий эҳтиёжлар учун бевосита ишлатилмаган ҳолда айрим тармоқларнинг манфаати учун қолиб кетади. Мисол учун, “Ўзбекистон темир йўллари” АЖнинг фойдасининг давлат улушига ҳисобланган қисми бюджетга тушиши шарт бўлса, бу ташкилот тегишли маблағларни ўтказмасдан шу ташкилотнинг идоравий манфаатлари, жумладан инвестициявий тадбирларга йўналтириб юборади.

Шу каби, давлат ихтиёрида турган бўш объектларни ижарага бериш орқали бюджетга катта маблағ тушириш мумкин бўлса-да, бюджет ташкилотлари – бўш объектларнинг эгалари ижара ҳақларини кам белгилаб, аслида тадбиркорлар учун бозор нархида бериб, ўртадаги фарқни бюджетга ўтказмайди.

ХУЛОСА ВА ТАКЛИФЛАР

Шу билан бирга, давлат бюджети даромадларини шакллантириш механизмини такомиллаштириш мақсадида, қуйидагилар таклиф қилинади.

1. Давлат мулкларини ижарага беришда аукцион тизимини ривожлантириш, ставкаларни маҳаллий ҳокимликлар томонидан оширилиши тартибини қайта кўриб чиқиш;

2. Давлат улушига ҳисобланган дивидендларни бюджетга ўтказиш бўйича қатъий сиёсат олиб бориш;

3. Солиқсиз тўловлар тушуми ҳисобини яхлитлаштириш ва бюджетдан ташқари жамғармаларга ажратмалар тизимини бекор қилиш;

4. Давлат божи, жарималар ва йиғимларни бюджет бўғинлари ўртасида тақсимланиш механизмларини қайта кўриб чиқиш.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Kaplow, Louis. The theory of taxation and Public economics. New Jersey: Princeton university press, 2008. – 472p.

2. Lisa Kayaga. Tax policy challenges facing developing countries. Canada, Ontario, Queen’s University Kingston, 2007, 150p.

3. Mourre, G., Reut, A. Non-tax revenue in the European Union: A source of fiscal risk? The journal of “International Tax and Public Finance” 26, 198-223 (2019). <https://doi.org/10.1007/s10797018-9498-z>.

4. Purohit, M.C., Purohit, V.K. Mobilising Non-tax revenue: An empirical analysis of trends in States. The journal “Economic and Political Weekly” Vol. 44 No. 5 (Jan.31 – Feb., 6, 2009), pp. 54-62 (9 pages). <https://www.jstor.org/stable/40278460>

5. Зайцева В.И., Кадиева К.К. Оценка формирования ставок местных налогов и неналоговых платежей в городах России. <https://elibrary.ru/item.asp?id=46232251>

6. Ряховский Д.И., Акулова Н.Г. Неналоговые платежи в налоговой системе России. <https://www.cyberleninka.ru/article/n/nenalogovye-platezhi-sisteme-rossii/viewer>

7. Jumaniyazov, I. T. (2021). The Progressive Foreign Experiments in the Activity of Sovereign Wealth Funds. *Annals of the Romanian Society for Cell Biology*, 109-116.

8. Jumaniyozov, I. (2018). Impact of Development Finance Institutions on Economic Growth: Implications for Reconstruction and Development Fund of Uzbekistan. *International Journal of Management Science and Business Administration*, 4(2), 84-88.

9. Jumaniyozov, I. (2020). ISSUES OF ENSURING THE TRANSPARENCY OF SOVEREIGN WEALTH FUNDS. *International Finance and Accounting*, 2020(5), 1.

10. Jumaniyazov, I. (2020). FOREIGN EXPERIENCE IN THE ACTIVITIES OF SOVEREIGN FUNDS. *International Finance and Accounting*, 2020(2), 1.

11. Jumaniyazov, I. T. (2021). Transparency Is A Key Indicator Of The Activity Of Sovereign Wealth Funds. *The American Journal of Management and Economics Innovations*, 3(05), 30-37.

12. Жуманиязов, И. Т. (2016). Основные задачи Фонда реконструкции и развития Республики Узбекистан. *Наука, образование и культура*, (7 (10)), 27-28.

13. Жуманиязов, И. Т. (2016). Направления использования средств Фонда реконструкции и развития Республики Узбекистан. *Economics*, (7 (16)), 28-29.

14. Jumaniyazov, I. T. (2022). O'zbekistonda davlat moliya tizimidagi islohotlar va rivojlantirish istiqbollari. *Science and Education*, 3(5), 1637-1645.

15. Inomjon Turaevich Jumaniyazov, & Bexruz Hazratov (2022). Foreign experience in the development of special economic zones in Uzbekistan. *Science and Education*, 3 (5), 1628-1636.

16. Jumaniyazov Inomjon Turaevich, & Juraev Maqsud Annaqulovich (2022). Korxonalarda moliyaviy qarorlar qabul qilish va risklarni baholash usullari. *Science and Education*, 3 (5), 1646-1654.